

Baxtiyor XALMURATOV,

O‘zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi huzuridagi Malaka oshirish markazi

Namangan viloyati filiali dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: baxtiyor_m@mail.ru

Namangan davlat universiteti dotsenti, tarix fanlari nomzodi B.Isoqov tahriri ostida

RIZQ-RO‘Z VA BARAKA MANBAI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek xalqining kundalik turmush tarzida muhim o‘rin tutgan oshxona anjomlaridan biri bo‘lgan tandir va u bilan bog‘liq xalqona qarashlar tahlil qilingan. Xususan, maqolada asosiy e‘tibor tandir qurilishi, uning Farg‘ona vodiysi mahalliy aholisining kundalik turmush tarzida tutgan o‘rni va ahamiyati o‘z ifodasini topgan. Maqolada vodiy aholisining tandir-o‘choq kultiga bo‘lgan munosabati va tabulari dala-etnografik materiallar asosida ilmiy tadqiq qilingan. Shuningdek, maqolada tandir bilan bog‘liq turli xil qarashlar va an‘analari, vodiy aholisining etnik o‘ziga xosligi to‘g‘risida fikr mulohazalar o‘z aksini topgan.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, o‘zbek xalqi, mahalliy aholi, oshxona anjomlari, tandir, o‘choq, moddiy madaniyat, ma‘naviy madaniyat, tabular, urf-odatlar, marosimlar, non, nonvoylar, nonvoychilik, islom.

СТОЧНИК СНАБЖЕНИЯ И БЛАГОСЛОВЕНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируется тандыр, одна из важнейших кухонных принадлежностей в повседневной жизни узбекского народа, и популярные представления о нем. В частности, в статье рассматривается конструкция тандыра, его роль и значение в повседневной жизни местного населения Ферганской долины. В статье также исследуются отношение и табу населения долины к культуре тандыра на основе полевых этнографических материалов. В статье также отражены различные взгляды и традиции, связанные с тандыром, а также мнения об этнической принадлежности жителей долины.

Ключевые слова: Ферганская долина, узбеки, местные жители, кухонная утварь, тандыр, печь, материальная культура, духовная культура, табу, обычаи, обряды, хлеб, пекарни, пекарня, ислам.

A SOURCE OF SUPPLY AND BLESSING

Annotation

This article analyzes the tandoor, one of the most important kitchen utensils in the daily life of the Uzbek people, and popular ideas about it. In particular, the article examines the construction of the tandoor, its role and significance in the daily life of the local population of the Fergana Valley. The article also examines the attitude and taboos of the valley population towards the tandoor cult based on field ethnographic materials. The article also reflects the various views and traditions associated with the tandoor, as well as opinions about the ethnicity of the inhabitants of the valley.

Key words and phrases: Fergana Valley, Uzbeks, local residents, kitchen utensils, tandoor, oven, material culture, spiritual culture, taboos, customs, rituals, bread, bakeries, bakery, Islam.

Kirish. Tarixdan ma‘lumki, har bir xalqning moddiy va ma‘naviy xususiyatlari ularning xo‘jalik-iqtisodiy faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, u ijtimoiy tarixiy qonuniyat hisoblanadi. Masalan, oddiy bir xo‘jalikni yuritishda ro‘zg‘or uchun zarur bo‘lgan ko‘plab oshxona jihozlari asbob-anjomlar kerak bo‘ladi. Oshxona burchagida yoki hovlining bir chetidan qurilgan tandir ana shunday vositalardan biri hisoblangan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Mazkur muammo V. V. Nalivkin va V. M. Nalivkina, U. Abdullayev, A. Ashirov, M. Fayzullayeva kabi tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida qisman o‘z aksini topgan bo‘lib, ularda Farg‘ona vodiysi va Surxon vohasi aholisining kundalik turmush tarzida tandir-o‘choq kulti bilan qarashlar yoritib berilgan [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada etnografiyada qo‘llaniladigan kuzatuv, intervyu, tavsifiy va qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv kabi usullardan keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Odatda, tandir – non, somsa, kabob va boshqa taomlarni yopib pishirish uchun qurilgan maxsus loy o‘choq hisoblanadi. Tandır yasash uchun echki yoki tuya juni loyga qo‘shib qoriladi. Yaxshi pishitilgach, ustiga namakob sepib, latta bilan o‘rab qo‘yiladi. Bir necha soatdan keyin qayta tepib pishiriladi. So‘ng uni 20–30 sm, qalinligi 8–10 sm, bo‘yi 80–90 sm atrofida bo‘lak-bo‘lak parchalar tayyorlanadi va ulardan bir nechtasini bir-biriga tikka qilib, yopishtirib tandir hosil qilinadi [2]. Ayrim tandirsozlar tandir yasash uchun silindrsimon chuqur (qolip) qazib, ushbu chuqur devoriga tayyorlangan loy bo‘laklarini yopishtiradilar. Tandirning ichi namakob sepib silliqilanadi.

Xonadonlarga quriladigan o‘rtacha tandirning ichki diametri 0,8 m chamasi, yerdan 0,8–1 m baland qilib o‘rnatiladi. Bundan kattaroq tandirlar novvoyxonalarga quriladi. Buxoro va Samarqandda tandirlar yerga yoki maxsus supaga og‘zi tik qilib qurilsa, Farg‘ona vodiysi va Toshkentda yotiq qilib o‘rnatiladi. Atroflariga tutun tortadigan va havo kiradigan teshik (10–15 sm li)lar qilinadi. Yangi qurilgan tandirning ichki devorlariga paxta yog‘i surkab, bir kecha-kunduz davomida olov yoqib qo‘yiladi. Shunday qilinsa, yopilgan nonning orqasiga kesak ilashmaydigan bo‘ladi. Tandır non yopishdan oldin shox-shabba, yantoq, g‘o‘zapoya, o‘tin va boshqalar bilan oqarguncha qizdiriladi [3].

Taniqli etnograf M. Fayzullayevaning yozishicha, vohada tandirlar o‘rnatilishiga qarab “yer tandir” hamda “devori tandir” deb ataladi. Devori tandirdan asosan, novvoylar foydalansa, xonadonlarda esa yer tandir quriladi. Yer tandir tayyorlash maxsus ustalardan tashqari mahalliy aholi, ko‘proq ayollar zimmasiga yuklangan. Tandır qurishda duch kelgan loyni ishlataverishmay, maxsus tandir loyi -gilmoyadan foydalanishgan. Buni Surxon vohasida saqqizloy (saqichloy), deb ham yuritishadi. Loy qilish vaqtida echki juni, somon aralastirib, oyoq yalang holatda tovon bilan tepib, ishlov berilgan. Yaxshilab pishirilgan loy yerda maxsus o‘yilgan qolipga tasma-tasma shaklida joylashtirilib, taxtakach bilan yaxshilab urilgan, qolipdagi loy qurigandan so‘ng, chiqarib olingan va o‘rnatilgan [4].

Farg‘ona vodiysi aholisi qadimdan tandir-o‘choqqa juda e‘tiqod bilan yondashgan. Axborotchilarning fikricha, tandir-o‘choqning o‘z piri bo‘lib, eskirgan tandirni buzayotganda “Hazrati Mirikulol bobo”ning ruhlariga atab ikkita non sindirilgan.

Yangi tandir o'rnatishdan oldin ham beshta cho'zma qilinib, tandir pirlariga atab chiroq yoqilgan. Qishloq qariyalari tandirni "barchani lol qoldirgan mulk", degan ma'noda "mulkilol", deb atashgan [5].

Yangi tandirga xonadon xo'jayini birinchi bo'lib olov yoqqan va u bir kecha-kunduz davomida tutatib qo'yilgan. Olov yoqayotganda hazorispanid tashlansa, yangi tandirni yorilib ketishdan saqlaydi, deb ishonilgan. Bundan tashqari, yangi tandir yorilib ketmasligi uchun, unga dastlab, olov yoqayotgan kishi og'zini ochmasligi kerak ekan. Tandirga birinchi marta yog'li patir pishirilib, qo'ni-qo'shnilariga tarqatilgan. O'z navbatida, ushbu odat xonadonning yangi tandir sohibi bo'lganligini anglatadi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, avvalo, tandir-o'choqning atrofi yopiq bo'lishi kerak bo'lgan, chunki ko'chadan har xil odamlar o'tib qaytadi, begonaning nazari tushmasligi kerak deb o'ylashgan. Non pishirib olgandan keyin tandirga yopishib qolgan non qoldiqlari (pushtaklari) qirib tashlangan, ularni tandirda qoldirish juda uvol hisoblangan. Non yopish uchun ishlatiladigan supra, rapida, yengcha (yengsa), nonpar kabi anjomlar, alohida dasturxonaga o'rab qo'yilgan. Non yopib bo'lingandan keyin barakasi ketmasin deb, tandir og'zi ham yopib qo'yilgan [7].

Farg'ona vodiysida qadimdan tandir xosiyatli hisoblanib, nopok, g'usl qilmasdan tandir-o'choq yoniga borish va ular bilan bog'liq anjomlarni qo'lga olish gunoh sanalgan. Bundan tashqari, tandir-o'choq ustiga chiqish, uvol bo'ladi deb, man qilingan. Chunki tandirga qadimdan ozodalik va halollik ramzi sifatida qaralib, momolarimiz yoshlarni doimo tandir-o'choqlarni ulug'lash, qadrlash va doimo toza saqlashga o'rgatganlar. Shuningdek, to'y-ma'rakaning katta o'chog'i to'g'ri kelgan joydan qazilavermay, avvalo, uning uchun toza va pokiza joy tanlangan. O'choq boshi qibladan boshqa tomonga qaratilishi shart bo'lgan. To'y o'chog'ini doimo to'y-to'yga ulansin, to'y tilab tursin, degan maqsadda shirinliklar tashlab ko'milgan. Xonadonga yangi tushib kelgani kelinni kuyov hovlisidagi tandir-o'choq yoniga olib borib, ta'zim qildirganlar, o'choq boshida kelinga quyruq to'g'ratganlar [8].

Xo'jalik yuritish va oilani tebratishda tandir-o'choqning o'rni nihoyatda muhim bo'lgan. Shuning uchun tandir-o'choq ustida doimo gugurt, tuz, qalampir va pichoq turishi shart bo'lgan. Chunki, ushbu buyumlar tandir-o'choqning o'ziga xos "barakasi" hisoblangan. Qolaversa, vodiyliliklar har kuni tandirning oldiga borib, yaxshi niyatlar izhor qilish, kishini murod-maqсадiga yetkazadi, degan tasavvurlarga ishonganlar. Tandir-o'choq e'zozlanganligi uchun unga tuflash, ovqat qoldig'i, tirnoq, chiqindi, supurindi va shunga o'xshash iflos narsalarni tashlash gunoh sanalgan, uy hayvonlaridan ot va eshak tezagini yoqish man qilingan [9].

Tandir-o'choq anjomlari bilan ham xalqimiz tomonidan ba'zi magik amallar bajarilgan. Masalan, bo'yi o'sib ketayotgan o'spirin qizlarni tandir yonida ammasi, yelkasiga rapida (non yopgich) bilan uch marta ursa, bo'yi o'sishdan to'xtaydi, deb ishonganlar. Tandir kosovining ham sog'liq uchun foydasi katta deb, qizib turgan kosovni suvga botirib, shu suv «ko'k yo'tal» bo'lgan bolalarga ichirilgan. Tandir kosovi albatta, mevasiz daraxt butog'idan tayyorlangan. Kosov ishlatilgandan so'ng oyoq ostiga tashlanmagan, undan hatlab o'tilmagan, u hech qachon tik qo'yilmagan, uning tik qo'yilishi oilaga putur yetkazadi, deb tushunilgan [10].

Kulolchilik hunarmandchiligining muhim bir tarmog'i tandirchilik bo'lib, tandir vodiysining barcha mintaqasida uy sharoitida yasab kelingan. Jumladan, V. Nalivkina XIX asr oxirida Namangan uezdining Nanay, Ko'kyor, Qizilyozi, Oqtom kabi tog' oldi qishloqlaridagi aholi o'zi uchun tandir yasashini qayd etgan edi [11]. Shuningdek, tandir yasash vodiyning Chodak, Sang, janubdagi Oq yer, Gulqishloq singari kabi aholi maskanlarida ravnaq topgan edi.

Odatda, tandir yong'oq va chinordan yasalgan tovoqcha, sopol g'o'ndak, bandak yordamida yasalib, uni daskir, dehqonbob, nimcha, ikki yarim pesh, uch pesh, somsapaz, o'choq tandir, to'y tandir turlari bo'lgan. Shuningdek bu davrda o'choq tandir turi ham yasalgan.

Ma'lumki, kulolchilik vodiya juda qadimdan mavjud bo'lib, yuqorida nomlari keltirilgan timsollar ancha kech kirib kelgan. Sababi, kulolchilik bilan bir sohaga kiruvchi tandirchilar homiy-piri misolida buni ko'rish mumkin. O'troq o'zbek tandirchilari bergan ma'lumotga ko'ra, ular piri "Mehri kulol" sanalib, ushbu ulug' zotning qabri Farg'ona viloyati So'x tumanining Gul qishlog'ida joylashgan. Qo'qon yaqinidagi Gul qishlog'i tandirchilari bir yilda bir marta bahorda Buvayda tumani hududidagi Poshshopirim ziyoratgohida yillik anjumanlarini o'tkazib turganlar [12].

O'cho-tandir yasash ayniqsa, Rishtonning janubiy qismidagi qishloqlarda keng tarqalgan bo'lib, "Oshtan" deb atalgan. Unda qozon osilib, ovqat tayyorlangan, qolgan cho'g'da uni devoriga non yopilib pishirilgan. Tandir mustahkamligini oshirish uchun loyiga qo'y, echki juni qo'shilgan [13].

Tandir yasash uchun pishirilgan loy guvala qilib ajratib olinib, ikki metr uzunlikda pesh loy qilib yoziladi. Loy ko'tarish mumkin bo'lgan darajaga yetkazilgach, u ko'tarib aylana qilib birlashtiriladi. Ichkarisidan g'o'ndak, tashqarisidan tovoncha bilan urib mustahkamlanadi. Ma'lumki, loy yozda 15–20 minutda yetiladi. So'ng yana bir pesh loy yoziladi, lekin u yoysimon qilib yoziladi. U ko'tarib taglik ustiga qo'yiladi. Ikki qism tosh bilan bir-biriga yedirib ulab chiqiladi. G'o'ndak va tovoncha bilan ishlov beriladi. Ikkinchi peshni tepasi ichkariga egib tandir yelkasi chiqariladi. 1 soatda u ham yetiladi. Uzun og'ir loy qilinib, tandir og'zi bog'lanadi. Lapkash bilan (kigiz bo'lagi) suvlab silliqilanadi. Tandir qurigach, u tayyor bo'ladi. Buyurtmachiga berishdan avval yoriqlari bo'lsa, shirali loy bilan yamab chiqiladi [14].

Aslida tandirchilarni piri afsonaviy Mehri Kulol bo'lib, qabri So'xning Gul qishlog'ida deyiladi. Poshshopirimni o'ziga xos jihati bu yerga faqat erkak hunarmandlar e'tiqod qilganlar, yana bu yerda biz hunarmandlarni qadimiy homiy-pir timsoliga bog'liq holda erkak hunarmandlarni erkak siyomosidagi "avliyolarga" topinish kultiga duch kelamiz. Shuningdek, Buvayda tumani hududidagi "Bostonbuva" ziyoratgohiga atrofdagi 40 ta qishloqdagi hunarmandlar topinganlar. Ziyoratgoh imomi Ortiqali Karimovning so'zlariga ko'ra, ushbu obyekt XIV asrda yashagan Xoja Boyazid Bastomiy maqbarasi asosida vujudga kelgan [15].

O'z o'rni shuni qayd etish mumkinki, tandir nafaqat rizq-ro'z manbai, qolaversa, davolash anjomi ham hisoblanadi. Vodiyning ba'zi bir hududlarida yashovchi shomon-tabiblar tandirdan ham unumli foydalanadi. Masalan, uchko'priqlik Maqsuda baxshining so'zlariga qaraganda, tabibning mehnati deganda birgina kasalni davolashda qilgan faoliyatini tushunmaslik kerak. U o'z oldiga kelgan shamollash kasalligiga duchor bo'lgan bemorlarni turli qizigan tandirga solish orqali davolaydi [16].

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni qayd etish mumkinki, o'zbek xalqi etnomadaniyatining tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan uy-joy qurilishi bilan bog'liq an'analari qadim tarixga ega bo'lib, insonlarning jismonan, aqlan va ruhan kamol topishida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot jarayonida xalqimizni tandir qurish va unga non yopish bilan bog'liq urf-odatlar, oshxona asbob-anjomlariga bo'lgan munosabat, ya'ni ularga nisbatan ehtiyotkorlik va pokizalik kabi qadriyatlarimizni yoritish masalasiga alohida e'tibor berildi. Mahalliy aholi orasida rizq-ro'z va baraka manbai hisoblangan tandir bilan bog'liq turli xil qarash va an'analarga to'xtalgan holda vodiyl aholisining etnik o'ziga xosligi va maishiy turmushi haqida tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR

1. Nalivkin V. V., Nalivkina M. V. Ocherki bita jenshini osedlogo tuzemnogo naseleniya Fergani. – Kazan: Universitet, 1886; Abdullayev U. S. Farg‘ona vodiysida etnoslararo jarayonlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2005; Ashirov A. A. O‘zbek xalqining qadimiy e‘tiqod va marosimlari. – Toshkent, 2007; Fayzullaveva M. Surxon vohasi ijtimoiy hayotida taomlar bilan bog‘liq an‘ana va marosimlar (XX asrning birinchi yarmi). Tarix. fan.nom.ilmiiy.dar.olish.uchun.yozil.diss. – Toshkent, 2009.
2. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zME, 2002. T.9. – B. 91.
3. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumani Tumor qishlog‘i. 2018 yil.
4. Fayzullaveva M. Surxon vohasi ijtimoiy hayotida taomlar bilan bog‘liq an‘ana va marosimlar (XX asrning birinchi yarmi)... – B. 56.
5. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumani Urganji qishlog‘i. 2017 yil.
6. Dala yozuvlari. Namangan viloyati Pop tumani Qo‘shtepa qishlog‘i. 2017 yil.
7. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Dangara tumani Tumor qishlog‘i. 2023 yil.
8. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Dang‘ara tumani Qaqir qishlog‘i. 2018 yil.
9. Dala yozuvlari. Namangan viloyati To‘raqo‘rg‘on tumani Bordimko‘l qishlog‘i. 2018 yil.
10. Наливкин В. В., Наливкина М. В. Очерки быта женщины... – С. 28.
11. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Rishton tumani Zohidon qishlog‘i. 2018 yil.
12. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Buvayda tumani Bo‘stonbuva qishlog‘i. 2018 yil.
13. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Rishton tumani Zohidon qishlog‘i. 2018 yil.
14. Fayzullaveva M. Surxon vohasi ijtimoiy hayotida taomlar bilan bog‘liq an‘ana va marosimlar... – B. 58.
15. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Buvayda tumani Bo‘stonbuva qishlog‘i. 2018 yil.
16. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Uchko‘prik tumani Qaqir qishlog‘i. 2010 yil.